

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 79 (16690)

2003 чылдың
ИЮЛЬ 10,
четверг

Ат салган шагы 18.15
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазында

ЧАҢГЫС ААЙ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчег чок хуралы дүүн, июль 9-та, Чазак бажыңының хуралдаар залында болуп эрткен.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржак хуралды ажыдып тура, ТР-ниң Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «о» пунктузун үндезин болдургаш, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчег чок хуралын июль 9-та чыылдырар дугайында Чарль-ин езугаар хуралды эрттирип турарын айтыгкан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының удуртукчулары-биле июль 4-те ужуражылганы эрттирген. Федералдыг хоойлужудулганың негелделеринге дүүштүр Тыва Республиканың сонгулда хоойлужудулганын 2003 чылдың июль 14-ке чедир кылыр дугайында айтырыгны орта сайгарып чугаалашканын Дандыр-оол Көк-Хунаевич дыннап-каш, ооң канчаар эрткеннге допчу тайылбырны берген. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» база «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» хоойлуларны Хоойлужудулга палатазының сессиязынга бадыйлааш, Төлээлекчилер палатазынга чугаалажыры-биле кирип келген. Төлээлекчилер палатазының июль 3-те болган чедиги хуралында ийи хоойлуну сайгарып көргөш, үстүкү палатаның депутаттары хүлээп алырындан ойталаан. Сонгукчуларның сонгулдага келип келирин өскелерниң санал-аналын албайн, 25 хууга чедир кудулаткан болган. Төлээлекчилер палатазы ук санны 36-га доктааткан.

Оон аңгыда депутаттарның азы-харының, сонгулда участокарының даңзызын парлаарының талазы-биле ийи палатаның депутаттарының саналдарында карыштактар база турган. Ынчангаш ук хуралга карыштактар эдеринче угланган кыйгырыгны Хоойлужудулга палатазының депутаттарынче чоруткан. Ужуражылгала ийи палатаның удуртукчулары Д.К.Х.Ооржак биле В.М.Оюннуң бо айтырыгга хамаарыштыр тайылбырын дыннаан. Кайы-даа тала-

ның санал-аналы чаңгыс аай эвес болганы-биле ону шийтпирлээри-биле чөпшээрежилге комиссиязын тургускан. Ооң составында Сибирь федералдыг округтун Кол инспекторунун, Чазактың, ТР-ниң сонгулда комиссиязының төлээлекчилери, ийи палатаның бөлүк депутаттары кирген. Чөпшээрежилге комиссиязы улуг ажылды кылганын Д.К.Х.Ооржак демделээн.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Хоойлунун талазы-биле айтырыгны бир дугаарында депутаттар чугаалашкан. Бо дугайында илеткелди Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы М.С.Монгуш кылган.

Сонгукчуларның сонгулдаларга келиринин хуузунун, депутатка каш хардан эгелеп сонгурунун, сонгулда участокарының даңзызын парлаарының дугайында айтырыглары чөпшээрежилге комиссиязынга бүгү талазы сайгарып көргөш, чаңгыс аай түнел чөпшээрежилге келгенин ол чугаалаан. Ынчангаш бо палатаның депутаттарының сонгулдаларында даңзыда кирген сонгукчуларның 33 хуузу бадыйлаашкыга киришкенде, сонгулда болган деп санаарын, депутатка 21 хардан өрү назылыглар сонгударын, сонгулда участокарының даңзызын бадыйлаашкыга чедир 40 хонук арткан турда парлаарын Хоойлуда кирип турарын дыннапкан.

Депутаттар илеткелчи-биле бүрүн чөпшээрешкен. Хоойлуну депутаттар күштүг кылдыр бадыйлаан, удурланган кижжи чок болган.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Хоойлузун депутаттар чугаалашкан. Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы М.С.Монгуш сес алгаш, Хоойлужудулга палатазының Чазак Даргазының инициативазы-биле

чыылдырган ээлчег чок хуралының шийтпирин деткирин саналдаан. Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Б.Б.Монгуш чүве чугаалааш, Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок хуралында үстүкү палатаның кирип келген саналын чүүлдүгүнүп деткээш, сонгукчуларның сонгулдага келирин 33 хуу чедир улгаттырарын, сонгулда участокарының даңзызын парлаарын бадыйлаашкын эгелээринге чедир 40 хонуктан орай эвесте боттандырарын шийтпирлээнин дыннапкан. Сайгарылганың соонда депутаттар Хоойлуну күштүг кылдыр бадыйлаан, ийи кижжи дадагалзаан.

Төлээлекчилер палатазының ээлчег чок хуралында ийи чугула хоойлуну хүлээп алган.

Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржак хуралдын

түннелинде палатаның депутаттарына үре-түннелдиг ажылчорудулганы дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, оларның ажылынга, амыдыралында чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти күзээн. Бо парламент сезонунда палатаның сөөлгү хуралы ол болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
ЧУРУКТАРДА: хурал үезинде.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
чуруктары.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Төлээлекчилер палатазының ээлчег чок хуралында хүлээп алган үстүнде адаан ийи чугула хоойлуга болгаш «Тыва Республиканың сонгулда комиссияларының сонгулда системазының дугайында» Хоойлуга дүүн атты салган.

Россия Федерациязының Кыдат Улус Республика болгаш Моол-биле күрүне кызыгаарының чамдык участокарында эрттирилге пунктуларын таварыштыр шимчээшкенин катап эгелээринин дугайында

Россия
Федерациязының
Чазааның
ДОКТАААЛЫ

Россия Федерациязының Чазааның доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының Кыдат Улус Республика болгаш Моол-биле күрүне кызыгаарының чамдык участокарында эрттирилге пунктуларын таварыштыр шимчээшкенин капсырылгага дүүштүр катап эгелээр.

Россия Федерациязының Даштыкы херектер яамызынга бо шийтпирин дугайында Кыдат Улус Республиканы болгаш Моолду, а ол ышкаш өске-даа сонугалдыг күрүнелерни дыннадыр.

2. Россия Федерациязының Чазааның 2003 чылдың май 16-да хүлээп алганы «Россия Федерациязының Кыдат Улус Республика болгаш Моол-биле күрүне кызыгаарының чамдык участокарында эрттирилге пунктуларын таварыштыр шимчээшкенин түр када ара соксадырының дугайында» доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы
М.КАСЬЯНОВ.

Москва,
2003 чылдың июль 1,
№ 386.

Россия Федерациязының Чазааның 2003 чылдың июль 1-деги № 386 доктаалына капсырылга

Россия Федерациязының Кыдат Улус Республика болгаш Моол-биле күрүне кызыгаарының чамдык участокарында шимчээшкенин катап эгелээн эрттирилге пунктуларының

ДАҢЗЫЗЫ

Күрүне кызыгаарының россия-моол участогуна 20 эрттирилге пунктуздан дөртү Тывага ажыгтынар:

Цаган-Тологой — Арц-Сурь
Хандагайты — Тэли
Кызыл-Хая — Бухмурен
Мугур-Аксы — Хайригийн-Гол.

Интернеттен медээлер

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаарының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫБЫ

Харылзаа дериг-чепсектерин сайзырадырынга кириген улуг үлүг-хуузу болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле:

Күрүне албан чери – Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика талазы-биле эргелелинде почта телевидининг инженери Николай Кызыл-оолович Сарыг-оолду;

Шагаан-Арыгның почта харылзаазының район белдирининг Арыг-Үзүү суурда харылзаа салбырының эргелекчизи Ульяна Сатовна Сандакти;

Күрүне албан чери – Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика талазы-биле эргелелинде төп кассаның оператору Валентина Алексеевна Смирнованы шаңнаар.

М.Е.Бакурованы Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаарының дугайында

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база төрттүнген хүнүнден бээр 55 харлааны

биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының материал-техниктиг хандырылганың талазы-биле Күрүне эргелелиниң аштакчызы Мария Евстратьевна Бакурованы шаңнаар.

В.С. Ондарга «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыспырының дугайында

Кадык камгалал адырынга кириген ачы-хавыязы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Москва облазының Красногорск районунун №1 хоорай эмнелгезинде травматология салбырының эргелекчизи Вячеслав Сүдер-оолович Ондарга «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыспыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК Кызыл хоорай, 2003 чылдың июль 4, № 332.

Иранның 29 харлыг чурттакчылары Ладан биле Лале Виджани иелээ чок болганнар.

Кезишкин барык ийи хонук үргүлчүлээн. Хей хан чидиришкенинден угбашкыларның байдалы аажок берге турган. Вторниктин эртенинде Ладан мөчээн. Үш шак эрткенде, Лале чок апарган.

Ладан биле Лале Виджанилер баштарының хажызындан тудуш төрттүгүп келгенер, боттарын чүгле көрүнчүктен көөр турганнар. Угбашкыларның мээлери аңгы, ынчалза-даа оларны хан-биле хандырып турар төп дамыр чаңгыс. Оларны аңгылап тура, ийги дамырның орунунга Ладаннинг оң талакы дөңмээнден алган дамыр участогун ажыглан. Дамырларны аңгылап турда, Ладаннинг ханының агымы үрелип, баш иштининг хан базышыкыны улгаткан. Ол-ла олчаан ол оңгарылбай барган. Лале база меделер кирбей чок болган.

«Идегел» деп адаан төөгүге туруп көрбээн кезишкине 25 эмчи, ооң иштинде алды даштыкы кезер эмчилер, киришкен. Мооң мурнунда мындыг чергелиг кезишкени бичии уругларга болгаш эмизден үнмээн чаштарга кылып турган.

Калган угбашкыларның кайызы-даа – Тегеран университетининг доозукчулары. Ладан – болчүкчү, а Лале журналист болурун күзеп чораан.

ЧӨГЕЛИ ТӨНҮП ЭГЕЛЭЭН

Чоокку Чөөн чүкте тайбың эптежилге база катап үреттинген. Махмуд Аббас

Палестин чазактын иштинде шынгыы чөрүлдээлерниң тургустунуп келгениниң ужун Палестин автономияның (ПА) эреңгей сайыды Махмуд Аббастың Ариэль Шарон-биле средада журажылгазы болбайн барган. «Фатх» партияның төп комитетининг чаныш чок үзелдиг кежигүннери эреңгей сайтт Аббастың хөделишкениннинг чүзүн-даа арттырбайн шүгүмчүлээн, а ооң бодунга халажып чоруурун саналдааннар.

Дүшкүрүлүг байдалга эрткен хуралдың соонда Махмуд Аббас ПА-нын даргазы Арафаттың адынга ийи бижикти кириген, ооң бирээзинде халажылга дугайында дилег бар. Бодунун ийги бижинде ол Ясир Арафаттан база «Фатх» партияның удуртулганын Израил тала-биле чугаалажылгаларны чорударының талазы-биле боттарының сүмелерин бижимел хевирге кириерин, а ол ышкаш чазак баштынының албан-дужаалыга ооң ажылчорудулгазынга хамаарышкан боттук чемелдерни айтырын дилээн. Бир эвес харыы ооң сеткилинге таарышпас болза, ол ук албан-дужаалдан халажып чоруур мен дээн. Аббаска партия иштинде кризисти ажып эртеринге дузалажыры-биле Израил чазак элээн хей айтырылгарга дүжүп берген. Чурттуң дээди удуртулгасы «Хамас» болгаш «Ислам джихад» шимчээшкениннинг чамдык идепкейлиг кежигүннерин хостаарының дугайында айтырыгны чугаалажып турарын Naaretz солун вторникте дыңнаткан. Ынчалзажок хостаашкын чорудулгасы чүгле израил чазактын удуртукчу Ариэль Шароннуң Махмуд Аббас-биле амы-хууда журажылгазының соонда эгелээр ужурул турган.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун катап хүлээп алыр дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының хүлээп албаанын катап чугаалажып көргөш, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының 2003 чылдың июль 3-те №112 доктаалында айыткан сагындырылгарны үндезин чок деп санап тур.

Адаккы назынны 20 харга доктаадыры дээрже, «Россия Федерациязының хамааттыларының сонгуур эргелерининг кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де № 67 Федералдыг хоойлу эзугаар доктааткан, кандидаттың адаккы назынны 21 хардан ашпайн турар. Ынчангаш Тыва Республиканың хүлээп алган Хоойлузу айыткан федералдыг Хоойлуга болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүшкөк эвес бооп турар, ону Тыва Республиканың прокуратуразының, Россия Федерациязының Шүүгү ямызының ТР-де эргелелиниң болгаш Тыва Рес-

публиканың сонгулда комиссиязының кылган чогуур түннелдери бадтыкап турар. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы, ооң Хоойлу комитеди Хоойлу төлөвилелин ийги номчулгага белеткеп турар үеде аңаа кандыг-даа өскерилге, немелде кирибээни элдептиг-дир.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун катап хүлээп алыр.

2. Бо Хоойлу чүлүдүгүзүнүп көөрү-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче чорудар.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Хоойлужудулга болгаш конституусчу эрге-хоойлу талазы-биле комитетининг даргазы Б.Б.Монгушту бо айтырыгны чугаалажып көөр үеде Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээзинге томуйлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН Кызыл хоорай 2003 чылдың июль 7 № 382.

БАЙДАЛ НАРЫЫДАП ОЛУРАР

Сөөлгү үш хонуктуң дургунда республикада өрттер талазы-биле байдал аажок нарыыдаан. Бо хүннерде Тыва-да 29 өрт бүртүккеттинген. Эң берге байдал Каа-Хем кожунда тургустунган, ында 14 өрт хып турар.

Июль 8-те ТР-нин Чазаның Даргазы өрт айылы-биле холбашкан дарый чөвүлел хуралды эрттирген. Ооң ажылынга Бойду курлавырларының болгаш долгандыр турар хүрээлел камгалалының эргелелиниң төлээлери киришкен. Каа-Хем ко-

жуунга онза байдалды чарлаар, ынаар техниканы болгаш кижилерни бирги ээлчегде чорудар шийтирни хүлээп алган. Кожуунар чагыргаларының даргаларынче өрт-биле демиселче чонну эвилелдээрининг дугайында телефонোগрамаларны чоруткан. 65 парашютисти өрт-биле демиселче чоруткан, чоокку хүннерде оларга база бир 25 парашютист немежир. Өрт өжүрүлдезинде АН-2 деп 3 самолетту база бир вертолетту хаара туткан. Саяногорскиден база бир вертолет дузалажыры-биле ужуп келир. Бистиң корр.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

♦ Суданга «Боинг» пассажир самолету аэропорттан ужуп үнүп чорааш, андарылганыннан чуура дүшкен. Аңаа олурган 116 пассажир, оон иштинде экипаж кежигүнү 11 кижии шупту өлгөн. Пассажирлерининг аразындан чүгле 2 харлыг оол таварылга бооп, дириг арткан. Ооң магабодунда чаңгыс-даа шыйбак безин чок болган.

♦ РФ-тинг Чазак Даргазы Михаил Касьянов албан чоруу кылып, Якут (Саха) Республикада чеде берген. Ол республиканың алдын болгаш өске-даа үнелиг металлдар бүдүрүлгелеринге барып, байдал-биле та-

нышкан. Ыраккы соңгу чүкке хамааржыр бо девискээрге чоннун чуртталга-коммунал байдалы берге бооп турарын Чазак Даргазы эскерген болгаш бо талазы-биле федералдыг деткимчени адрес эзугаар көргүзерининг эргежок чугулазын айыткан.

♦ АКШ-тын Канаверел мурда космодромдан ужудукчу чок корабльди Марсче салып үндүрген. Ужудушкун таарымчалыг эртсе, ол Марска 6 ай болгаш чеде бээр.

Ам, кажан ийи премьерлернинг ужуражылгазы билдинмес хуусааже соңгаарлаттынганда, палестин херектеннерининг дугайында айтырыг база «агаарда астына берген».

Кфар-Явец деп черге эки тура-биле бодунун амызынга четтиникчи терактыны кылган соонда, Израилдинг чазак даргазының парлалга секретары Гисин тайбың эптежилге чөгенген сеткилин илереткен. «От ажыдышкынын соксадырының дугайында дугуржулганың үнеси ону бижээн саазынның өртөк-үнезинден безин эвээш» деп, Гисин чугаалаан.

ӨЛГЕННЕРНИНГ САНЫ ӨСКЕН

Склифосовский аттыг эртем-шинчилел институтунга Тушинога болган терактдан качыгдан база бир кижии – 25 харлыг москвачы Инесса

Галкина хей санныг балыгланьышкындан өлгөн дээрзин РИА «Новости» информастыг агенттилед дыңнаткан.

Субботада, июль 5-те, «Чалгыннар» деп рок-фестиваль эртип турган черниң чоогунга ийи террорист херээжен «шахидтерниң куру» деп адаар частыр херекселди чазылдырган. Ооң түннелинде террористтерниң боттары болгаш фестивалды көрүп келген 11 кижии ол-ла черге өлгөн. База бир үш кижии эмнелгелерге чок болган. Хоорай эмнелгелеринде ам-даа 37 балыглатканнар бар. Оларның бежи онза берге, 11-и берге байдалдыг.

РФ-тинг Чингине прокуратуразының информация болгаш хей-ниити-биле харылзаа тутар эргелели Тушинога болган терактыга когарааннарның аттарын дыңнаткан. Олар дээрже: Потапова Наталья Анатольевна, Осипов Геннадий Михайлович, Осипова Галина Викторовна, Попкова Анна Васильевна, Рыбкина Светлана Владимировна, Соколова Юлия Андреевна, Мурзова Екатерина Евгеньевна, Степанова Анна Алексеевна, Косилова Елена Игоревна, Вороница Людмила Владимировна, Белова Юлия Владимировна, Полозов Андрей Евгеньевич, Глухова Анна Викторовна - а ам Галкина Инесса Владимировна база.

ХУСЕЙНИНИНГ ҮНҮ ДЫҢНАЛЫБЫШААН

Саддам Хусейн база катап бодун бараалгаткан.

Ливанның ЛВС деп спутниктиг телеканалы Ирактың президентизи турган Саддам Хусейнининг база бир чаа кыйгырының үн бижидилгезин эфирже үндүргөн. Ында Хусейн тиелелгениң чоокшупал олурарын, удавас Америк шериглер Ирактан үндүр сывыртыр дээрзин чугаалап турар. ЛВС телеканалдың эфир башкарыкчызы ук бижидилгени телекомпанияның Багдадта корпунктузунга эккелген деп дыңнаткан. Бижидилгениң шынары аажок багай болганындан ооң шынныгын амдыы дээрэзинде хынаар арга чок болуп турар.

Хусейнининг мооң мурнундагы кыйгырының эрткен неделяда «Аль-Джазира» деп Катарның спутниктиг телеканалы дамчыткан турган. Ынчангы бодунун чугаазында Хусейн дузалакчылары-биле Иракта турарын дыңнаткан болгаш иракчыларны «сөлгү чок эжелекчилерге» дуза катпазын база америк солдаттарже халдап турар партизаннарны деткирин кыйгырган.

«Lenta.Ru.»

бары шын бооп турар. О башкын хевирлиг ол хара кижини боолап турган кижилер безин бары илерээн.

♦ Терроризмге удур демисел чорудар россия-француз кады ажылдаар бөлүктү тургузарын Россияның даштыкы херектер сайыды Игорь Иванов дыңнаткан.

♦ Россияның Улустуң артисти Андрей Михков 65 харлаан. Бо артистинг шырай-хевир чамдык ажыг суксун ижерлерге демей, ынчангаш ССРЭ үезинде ооң культура сайыды турган Романов артистиң ойнап турарын көргөш, «эзирик ойнап турар артист-тир» дээн.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНИНГ)

ТР-нің Чазанда

ШАНААҢ ЧАЙЫН БЕЛЕТКЕ

Амыдырал хандырылганын объектилерин кышка белеткээр — республика Чазанын кичээнгейинин төвүндө. Сөөлгү чылдарда Тывага кышкы үелерде улуг бергедээшкннер болбааны ону херечилеп турар.

Эрткен пятничада "Кызыл хоорайның чылыдылга четкилерин 2003-2004 чылдарның одалга сезонунга белеткеленин дугайында" протокол чөвүлел хуралын ТР-нің Чазак Даргазы

Ш.Д.Ооржак эрттирген. Ук хуралга июнь 23-ге хүлээп алган шиитпирлерни күүседип турарын чугаалашкан болгаш ажылдарны дүргедедир хемчеглерни айтыкан.

"Тываэнерго" ААН 3200 метр чылыдылга четкизинге капитал септелге чорудар тургаш, 1569 метр черге хоорзаларны солаан, оон 909 метр черге шенелде хыналданы кылган. Бо ажылды техника болгаш кижилер-биле

хандырган. Чазактын үзүп берген хөрөңгизи-биле четчир санын хоорзаларны садып алган. Кызыл ЧЭТ-тен изиг суг бээрин ийи неделя иштинде июль 14-тен эгелеп соксадырынга холбаштыр июль 12-ге чедир инженер четкилерин септээр хемчээлди тодарадырын, ажылдар графин бадылаарын "Тываэнерго" ААН-ның удуртукчуларынга дааскан.

Бистиң корр.

САҢ-ХӨӨ ЯАМЫЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Июль 4-ге республикада федералдыг бюджеттен саң-хөө дузуламчызы трансферт езугаар 223 млн.рубль келген. Оон бюджет адырының ажылдакчыларының июнь айда шалынын төлээринге 120,6 млн.рубльди; июль айда уруглар пособиеинге 14,5 млн.рубльди; өскүс уруглар бол-

гаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның июль айда пособиесинге 6,9 млн.рубльди; "РФ-тин инвалидтериниң социал камгалалының дугайында" федералдыг хоойлужудулганы ботандырырынга 2,5 млн. рубльди; социал адырының объектилериниң капитал септелгезинге 12,9 млн.

рубльди; аъш-чем продуктулары болгаш эм-таң садарынга 13,1 млн.рубльди; тус черниң инвестиция программазынга 37 млн.рубльди; коммунал ачы-дузасынга 4,9 млн.рубльди аңгылап берген.

ӨРТЭЭ 34,5 МЛН.РУБЛЬ

Тарданның алдын руда черин шингээди алыр эрге дээш аукционга "ТИКОПР & "НОЙОН" деп кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилел тииттээн. Июнь 25-ге эрткен аукцион адааннажылганынга "СТС-СЕРВИС" КХН (Томск) база киришкен. Алдынның черни шингээди алырының өртээ эге өртеккен барык 70 катап хөй азы 34,5 млн.рубль болган.

Эң-не бөдүүн санаашкыннар езугаар алырга, Тарданның рудазында 7,5 тонна алдын бар бооп турар. "Нойон" КХН рудадан алдын тывыжы чорудар дуржулгалыг. Бодунуң күжү-биле болбаазырадыр улуг эвес фабриканы "Копту" дээр руда эргелелин чанында тудуп алган. Ол фабрика Тардандан ырак эвесе, "Нойон" КХН чаа техниканы, дериг-херекселдерни немей садып алыр деп турар. Ынчангаш специалистер, ажылчыннар ажылдаар чаа черлер тургустунар. РФ-тин Бойдус курлавырлар яамызының ТР талазы-биле эргелелин начальниги Олег Доржунуң чугаазы-биле алырга, ындыг садыглаашкын болурун кым-даа бодалаан бооп турар. Ындыг "рекорд" Эми алдын уургайынга хамааржып турган, ооң өртээ 15 млн. рубль турган.

Ындыг аукцион садыглаашкыннар келир үеде хөй болурун ол-ла эргелелде оралакчы дарганың хүлээлгезин күүседип турар Елена Шабалинская дыңнаткан.

Билелинде элезинелчек алдын, Кызыл-Даштыга чартык металл рудалыг черлерни шингээди алырының аукционнары удавас болур. Экономиканы хөгжүдеринге оларның үлүү улуг. Ажылдаар чаа черлер тургустунар. Аукциондан кирген хөрөңгиниң чартыктан хөй кезин республика бюджетинче шилчидер. Бо удаада республика бюджетинге 20 млн.ажыг рубль немешкен.

Альберт ХОМУШКУ.
ТР-нің Чазак Даргазының Канцелярия эргелелиниң медээ-аналитика сектору-нун эргелекчизи.

Кижилер болгаш чылдар

БУЯННЫҢ АРАТ ЧУРТТАП ЧОРААН

Боду төрүмелинден мөгөшүрөк, узун дурт-сынның, оожум, кедергей томааның, чаагай сеткилдиг, ажыл-ишчи, чонунга буянның болгаш хүндүткелдиг арат эрткен чүс чылдын нүүрүндө чурттап чораан. Барыын талакы кожууннарда ону танывас, билбес кижилер ховар турган. Ону хүндүлээш, оон адын адавас, а "Мөге" дижит. Кымыл ол дээрге амгы Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагга 1892 чылда малчын, тараачын араттын өг-бүлөзүнге дүрттүнген Монгуш Эрелчиндир. Кажан ол Тываның араттын революстуг намындан Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының хүрээленинге кирип турда, ону Сергей Седенович Эрелчин деп адай берген.

ССРЭ-нің болгаш Россияның составынга Тыва 1944 чылда эки тура-биле каттыжып кирген сөөлүндө, Сергей Седенович баштай МЧАЭ-лери, тодаргайлаарга, мал болгаш чер ажылдыгыларның эштелгезин, оон дараазында колхозтарны организаастаарынга, оларның тудугсуурун тургузуп сайырадырынга, мал болгаш чер ажылының продуктулуун бедидеринге эң-не идепкейлиг киришкен.

А оон мурнунда ол чүпү кылып чорааныл? Чүү дээш бүгү барыын талакы кожууннарның арат чону ону хүндүлээр атырганыл? Ол төрүмелинден салым-чаяанныг тудугжу — херээжен улустун караан чырыдып, божудар кижилер чораан. Чүс-чүс, муң-муң иелерниң болгаш чаштарның амы-тынын ол камгалап каан. Ижинде уруу доораланып азы ийлени берген иелерни ол эде суйбап каар. Бажы, холу, боду кемдээш кижилерни экиртир эде суйбап, тудуп, экиртип каар. "Мөгени" чүгле Чаа-Хөлдүн, Улуг-Хемниң эвес, харын кыдыг-кызыгаар Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүн болгаш Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүн, Чөөн-Хемчиктин арат чону кажан эмнелге турбаан шагда чалаар, оон буянның дузасын ап чораан.

Чүгле чүс эвес, муң-муң кижилерниң кадыкшылын ол эгидип, кемдээш бажын, бертинген черлерин эде суйбап, экиртип чораан. Ынчангаш С.С.Эрелчинни танывас кижилер ол кожууннарда чок болу берген. Кижилерге ачы-буян көргүскөш, олардан чүпү-даа албайн чораан: ынчангаш хөй ажы-төлдүг Эрелчин яды хөвээр арткан. Оон өске, тодаргайлаарга, чижең болгаш багай сеткилдиг, чазый-чилби, хоптак кижилер болза, революция мурнунда-ла бажын ажыр байып, улуг феодал болу берген турар ийик.

Бүгү назынында ол ийи удаа өг-бүлө тудуп, кадай алган. Оон баштайгы болгаш соңгу кадайлары 23 оолдарны, уругларны божаан. Ол хире хөй ажы-төлүн мөгө Эрелчин кызымаккай күш-ажылы-биле азырап, доруктуруп өстүрүп шыдаан, а чамдыктарын төрелдеринге, чоок кижилеринге азырандыга бээр ужурга база таваржып чораан. Баштайгы кадайы буянның ие Найдан эң хөй оолдарны, кыстарны божааш, ак сүдү-биле азырап каан. Олар шупту төлөптүг кижилер болган. Мөгениң баштайгы ол кадайы 1929 чылда үш ийис уругну божаан. Ол дээрге дыка ховар болгаш онза болушкун-дур.

Эрелчинниң, Найданың оолдарының чамдыктарын адаары артык эвес боор.

Эң улуг оглун Кожага дээр. Чаа-Хөлдүн, Кызыл-Дагның девискээринге тараа тарыйр, мал өстүрер талазы-биле ол дыка мурнакчы кижилер болган. Шевери база аажок, ынчангаш суурларны тударынга идепкейлиг киришкен. ССРЭ-нің улус ажыл-агыйының чедишкннериниң Бүгү-эвилел делгелгезиниң алдын болгаш мөңгүн медальдары-биле шаңнаткан.

База бир оглу Михаил Хорлуг-оол дыка талантылыг, хөөмейлээр, каргыраалаар, сыгыртыр, ырлаар кижилер чораан. Россияның көдээ черлериниң бот-тывыгы уран чүүл көрүлдезиниң үезинде Москвага ол мынчаар ырлап, сыгыртып турган:

Кижилер боду аныяанда
Эштиг, өөрлүг болбайн

канчаар,
Хилиң-маңык чаазында
Өңгүр-чараш болбайн канчаар.
Кара-кат деп чингир чүве
Кандыг черден үнген чүвел,
Каттыраңнаан кара кысты
Кандыг кадай төрөөн чүвел.

Михаил Хорлуг-оол областың партия школазын дооскан сөөлүндө, партияның Каа-Хем райкомунуң ийиги секретарынга, оон дараазында Би-Хемниң кожуун чагырганын даргазынга хөй чылдар дургузунда үрөтүңнелдиг ажылдааш, Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Максим Дакпай. Ол дээрге Эрелчинниң төрели Чалама деп Ийме чурттуг аратка азыранды оол болуп өскөн, а херек кырында Сергей Седеновичиниң баштайгы кадайындан төрүтүнгөн оон оглу-дур. Аныяктарның болгаш студентилерниң Москвага болган алдыгы Бүгү-делегей фестивалынга ол кедергей эки сыгыртып, хөөмейлээш, ол улуг

шуулганның алдын медалын алган. Кажан Максим Чаламович мынчаар сыгыртып турда, муң-муң чылыганнар аңаа алдар кылдыр диңмиттиг адыш часкап турган:

Каргыраамны кагбас-ла мен
Хапка суккаш, астып аар мен,
Хөөмейлээрим кагбас-ла мен
Хөмге салгаш, сөөртүп аар мен.
Улуг-Хемниң чыварынга
Уйгум сергеп алыр дээн мен,
Улуг черге Москвага
Угаан кирип алыр дээн мен.

Максим Дакпай дээрге Эрелчин иреиниң оолдарының иштинден уран чүүл талазы-биле онза талантылыг болгаш кедергей салым-чаяанныг кижилер болганын Москвага аныяктарның Бүгү-делегей фестивалының алдын медалы безин тодаргай херечилеп турар. 30 чылдарның ортан үезинде ол Кызыл хоорайга чедип келгеш, Максим Мунзук, Виктор Көк-оол сулар-биле кады студияга өөренип, ажылдап турган болгаш Тываның хөгжүм-ши театрының үндөзилекчилериниң бирээзи болган. Театрга ол ши артизи болуп, хөй чылдарда ажылдап, эмгөжөк солун рольдарны ойнап күүсеткен, концерттерге сыгыртып, хөөмейлеп, Тываның бүгү девискээрин эргилдир кезээн.

Республиканың уран чүүлүнүң мастерлери 60 чылдарның ортан үезинде Якутияга оюн көргүзүп чедер бергенде, Максим Дакпай бодунуң кайгамчыктыг хөөмейи, сыгыды, каргыраазы-биле соңгу чүктүң улустарын пат-ла кайгадып магадаткан. Максим Чаламович уран чүүлдү көдээге хөгжүдеринге улуг үлүүн кирип, Чөөн-Хемчиктин Иймеде Куйтура бажының элээн каш чылдарда үрө-түңнелдиг директорлаан. Тываның культуразының болгаш уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге улуг ачы-хавыяалары дээш Максим Дакпайга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи болгаш Тыва Республиканың улустун хөөмейжизи деп хүндүлүг аттары тывыскан. "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери"

деп күрүне номуна М.Ч.Дакпайны кириген болгаш Алдын шынзылганы аңаа берген.

Максим Чаламович дээрге уран чүүлдүн чүгле алдарлыг мастери эвес, харын төлөптүг ада, сагыш човангыр кырган-ача. Уругларының буянның авазы Норжук-биле демнежип алгаш, ажы-төлүн, оларның уругларын өстүргөн, кижизиткен, өөрөткөн. Оон уруглары амгы үеде Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагга болгаш Би-Хемде чурттап, ажылдап чоруурлар.

Монгуш Эрелчинович Тукар Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында Тываның араттын революстуг шериниң (ТАРШ-тын) хүрээленинге шериг албанын эгезинде ааттыг шериг салбырынга, а сөөлүндө ухар чүүл кезээнге эрттирген. Дайын сөөлүндө бүгү чылдарның дургузунда хүндүлүг дыштанылгаже үнүңже чедир күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга ажылдап келген. Айыыл чок чорук комитединиң салбырын баштай Өвүр кожуунга, дараазында — Мөңгүн-Тайгага тургузарын подполковник М.Тукарга дааскан. Ол дайынчы даалганы эрестиг күүседип, айыыл чок чоруктуң салбырларын удуртуп, кызыгаар чоогунда районнарга корум-чурумну, айыыл чок чорукту эрестиг хандырып шыдаан. Ынчангаш ону "Кызыл сылдыс" ордени-биле шаңнаан, ниитизи-биле 17 медальдарны, оларның аразында "Германияны чылча шапкан тиилелге дээш" деп медальды эдилекчизи.

Буянның ада, кырган-ача Монгуш Эрелчинович уругларының авазы база-ла буянның ие болгаш сагыш човангыр кырган-ача Мария Антоновна-биле демнежип алгаш, ажы-төлүн, уругларының чаштарын доруктурган, кижизиткен, өөрөдип каан. Олар 1945 чылда өг-бүлө тутканнар. А Тукарның ачазы Эрелчин ирейни чүге "Мөгө" деп арат чон шолалай бергенил

(Уланчызы 4-кү арында).

Ажык чугааже чалап түр бис

ЭР КӨРҮШ-БИЛЕ

Аа, богда, шаг-үе, өске язы-сөөк чоннар-биле кожа-хелбээ чурттап деп чүве бистер ышкаш каш санныг, кара баштыг тыва чонну хензиг үе иштинде-ле таныттынмас кылдыр өскерттип, "үрөп" каар боор чүве-дир.

Тыва херэежен кижипи 50-60 чылдар бурунгааргы мөзү-бүдүжүн, кеткен хевин, ужу-бажында чараш чажындан чарлып, чараш, топтуг аажы-чаңындан ырап бар чыдарын көргөш, бистер — эр хиндиктиг чон, кайгап чор бис. Шуптунар каая ындыг бооруп, соора биле берейн көрүңер. Бистерниң эр чоннуң, сузувусту, хей-аъды-высты, тура-соруувусту сы базар деп бардынар-ла, авалар, кадай-кыстар, келиннер, чаавалар,

кунчуглар, чалыы кыстар.

Төөгүнүң дугую чаңгыс черге чуулбас-ла, шупту чүве бурунгаарлап, хөгжүп, чидер чүве чидип, буураары буурап, чаа чүүлдер бодарап, тыптып-даа турар, ону кым-даа дозуп, хоруп шыдавас. Ынчалза-даа бот тус-кайлаң язы-сөөк чоннарның арта баспас алдын хоойлузу, хоруглуг чүүлдери, ыдыктыг сагыыр ужурулары бар чүве ыйнаан.

Эргим чараш кыс хиндиктиг чон, кеткен хевинерже кичээн-гейден салып, бодунарны-даа, ажи-төлүңерни, ашактары-нарны, эр хиндиктиг төрелдеринерни хүндүлөп көрзе чүл? Үениң база агаар-бойдустун аайы-биле кеттинери чугула болбайн аан. "Мода" деп чүведен

база чыда калбайн-на чоруур хевирлиг силер. 16-46 назы аразында херэеженнер канчап бардынар, дөңмөк дөзү кызаңайнып чоруур чолдак юбка азы узун, чарык юбка кедип алгаш, европейжи херэеженнерни чоп өттүнер силер? Бирде көөрге, эътке чыпшычак, чолдак, дөңмөк, ужа-төжүңер ында-мында көстүп чоруур чолдак шортиктерлиг чорууруңарга, эр улус көргөш, човап, баш сугар чер тыппас апаар-дыр. Угунда-ла бо мындыг чыпшык чүвү дүрзүзүн 6-12 харлыг бичии кызыжактар кедер хевирлиг чүве боор ийин.

Кавказ чоннарының кыс улuzu кайы хамаанчок кызыл эъдин улуска көргүспес, ыдыктыг чаңчылын сагыш чорууру кончуг эки.

Бистин тыва херэеженнеривис улуг-бичии чок, хай-чагырга бил-бес апар чыдарын көөрге, чован-чыын, ыядынчыын, кижиниң бирде-бирде килени хайныр. Чүвүр кедер "модаңар" үези кээр-ге, уттундура-даа бээр ыйнаан деп идегеп чоруур-дур бис. Чүвүр кедериңерге, соокта чылыг-даа, каттаар, мөөгүлээрде эптиг-даа ыйнаан. Ынчалза-даа...

Уруг-дарыгга, кожолары-нарга, төрел-дөргүлүңерге, бүгү тыва чоннуң адынга эң бурун чүве — арага деп ыт ишпес ажыг сугга чоп-ла кончуг хандыкшып бар чыдыр силер? Хөлү эрт-пээнде боданып көөр болза эки боор ийин. Черле ынчаш улустуң кылыр чүвези чок апар чыдары ол ийикпе, акшазын чарыгыр чер чогу бе, азы акшазының эмесая хөйүндө бе. Хөглээри, дойлаары, янзы-бүрү байырлыг хүннер демдеглээри дам-на бар чыдар-дыр. Ооң орнунга оглу-кызын, ашаан эдертипкеш, де-

лейени дескинип, аян-чоруктар кылып, өске чоннарның эң эки дээн талаларын көрүп ап чорза.

"Ашак кижипи арагалаарга, өгнүң чартыгы өрттенир, кадай кижипи арагалаарга, өг бүдүңгө өрттенир" деп, чоннуң сөглээн сөзү бар. Мону бодап чорбааже болур деп бе, херэежен чон?

Ижер, чалчыттыңар, чараш эвес кылдыр кеттинери дег бужар чүве кайдал, угбалар, дунмалар, иелер, кырган-авалар. Идик-хевинерни езу-чаңчы-лывысты бодай аарак кеттинип, аксы-сөзүңер эвилең бооп, арагаже дүлдүнмейн, чоргаар, чараш, хертеш-хертеш хере базып, чырык хүлүмзүрүглүг бооп, чартыңар боор ашактарыңарның хей-аъдын көдрүп, оолдарыңар, күдээлеринерге үлегерлиг чараш бооп, бүдүштүг бооруңарны чагыдым.

Андрей Экээндей. Ак-Довурак хоорай.

БУЯННЫГ АРАТ ЧУРТТАП ЧОРААН

(Төңчүзү. Эгези 3-кү арында).

дээрге, ол аныяанда дыка мөгө-шыырак болгаш Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның, Шаңчының, Чаа-Хөлдүн чыл бүрүдө июль 7-де болур каттышкан байырлалдарыңа, суггарылга бугаларын дагаан байырлалдарга хүрежиң, шүглүп чораан. Мөгө салыкчылары мынча деп кый дээр турган:

Хартыга дег кашпагай, Эзир дег эрес Эрелчинниң Онанан эккелдер, дүргеденер! Содак, шудак сыңышпастап тур!

С.С.Эрелчинниң аныяк чораан шаанда девип-самнаарының, хүрежириниң чаражын мөгелер-даа, чыылган чон-даа магадаар турган. Моолга хүрешкеш, "Чаан мөгө" деп хүндүлүг атты алган Монгуш Чаңман бир катап мынча деп чугаалааның дыңнаан мен:

— Бир эвес Эрелчин буянның тудугжу, суйбаар "эмчи" болбаан болза, ТАР-ның эң шыырак мөгелериниң бирээзи болур турган.

Адазының мөгө бүдүжүн алган, харын даштыкы арын-шырайы безин ачазыңга демей болган ооң оглу — М.Тукар. Кедергей чараш хүрештиг Тукар мөгө республикага шүглүп-даа, үжүрлежиң-даа турган.

Антон Аран дээрге Эрелчинниң база талантылыг болгаш дээди эртем-билиглиг, ажил-агыйжы оглу болган. Хей чылдар дургузунда ол башкылап, аныяк салгалды өөредип, кижизидип, чоннуң ак оруунче кирип келген. Боду бедик культуралыг, ак сеткилдиг, томаангы, эш-өөрзүрек, дузааргак, хүлээнген ажил-херээңге бедик харысалгалыг, бьжыг сагылга-чурумнуг, бодунга болгаш өскелерге шыырак негелделиг кижипи. Уран чүүлге ооң сундулуун, ырлаарын, сыгыртырын, хөөмейлээрин магадап, кедергей сонуургаар мен: Дүктүг анда дилги чараш, Харда маңнаан изи чараш, Дүгдектигге кыстар чараш Өгдө чаңнаан чаңы чараш.

Республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының амгы улуг бажыңын 1977 чылда ажылгалла киирген сөөлүндө, Тыва АССР-нин Сайыттар

М.Тукар.

Чөвүлели А.Араны ооң директорунга, кажан ол чөпшээрешпейн турда-ла, томуйлап каан. Чаа бажыңның бүгү дериг-херекселдерин: столдарын, сандайларын, ши, концерт дериглерин Саян артындан Кызыл хоорайга эккээр талазы-биле Аран кайгамчык кызымаккай болгаш мергежилдиг ажилдаан. Чаа бажыңга театры ол дөрт чыл дургузунда директорлааш, чогаадыкчы улуг коллективти сырый каттыштырган.

Дараазында чылдарда Антон Аран Тыва Республиканың Чазаанга харысалгалыг бедик албан-дужаалдарга база-ла чедишкениң ажилдаан. Чижээ, шажын херектериниң талазы-биле харысалгалыг төлээлекчи болбушаан, тыва улустуң уттундурган езулалдарын, чаңчылдарын, сүзүглелдерин катап тургузар, хөгжүдөр талазы-биле улуг ажилдарны кылган. Кандыг-даа шажыңга чүдүүрү азы чүдүвези ол дээрге хамааты кижиниң хууда херээ болгаш эргези болур, ынчангаш чүдүлгелиг кижилерниң сагыш-сеткилин хомуадып болбазын Антон Сергеевич чоннуң, ылаңгыя аныяк салгалдын, ортузунга угаадып, суртаалдап келген.

"Мөгениң" база бир оглу — Алдынак Сергеевич Шыдыраа. Ол дээрге Тываның комсомолунун хоочуну, ВЛКСМ-ниң Чаа-

Хөл райкомунун бирги секретарыңа ол ажилдап турда, комсомол райкомунун ийги секретары болуп, ооң байлак дуржулгазын шингээдип ап турган мен. Хей чылдарда аныяктар ортузунга үре-түңнелдиг ажилдап келгени дээш А.С. Шыдырааны "Хүндүлелдиң Демдээ" орден-биле шаңнаан.

Сергей Эрелчинниң сонгу кадайын Чөөн-Хемчиктин Бора-Хөл чурттуг Иргит Маңмаа дээр. Хей оолдарны, уругларны ол база бо-жаан. Ооң улуг оглу Лопсан Маа-дыр-оол Чаа-Хөлдүн алдарлыг тудугжуларының бирээзи болган. Кожуунуң девискээринге суурларны тударыңга, ылаңгыя Чаа-Хөлдүн амгы төвүн тургузарыңга эң-не идепкейлиг киришкен.

База бир оглу Олег Тойдук чүгле Тывага, Россияга эвес, харын делегейниң элээн каш чурттарыңга билдингир болгаш адазы ышкаш, тудугжу, кемдээшкениң, бертинишкениң суйбап экиртир салым-чаянныг кижипи болган. Бот-тывыңгыр, төрүмелиңден салым-чаянныг болгаш буянның эмчи Олегти Чаа-Хөлдөн Кызылга эккелгеш, бажың-балгат-биле хандырган. Ол суйбап эмнээриниң тускай шынзылгазын алган болгаш Кызыл хоорайга элээн каш чылдарда ажилдап, хей кижилерни экиртип, ачы-буяны чедирген. Ону баштай Москваже, дараазында Германияже болгаш Индияже чалап, кемдээн хей кижилерни эмнедип, экирткен...

Сергей Седенович Эрелчин Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында маадырлыг Кызыл шеригте шилиндик хей аъттарын белек кылдыр халаска берип, чаагай үлегер-чижээң Кызыл-Дагның бүгү араттарыңга көргүскен. "1941-1945 чылдарда Ада-чурттун Улуг дайыныңа шыгарангай күш-ажыл дээш" деп медаль-биле С.С.Эрелчин шаңнаткан. Чонунга буянын болгаш хүндүткелдиг ол арат 1977 чылда, сезен беш харлыында, мөчөөн. Ооң хей ажи-төлү, оларның уруглары, оолдары амгы үеде барык бүгү Тывада чурттап, ажилдап чоруур.

Алексей ДУТЕРЖАА, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Чагаалар аразындан

ХОЮГ-ДАРГА

Чонунга ачы-дузалыг (бөдүүн дыл-биле чугаалаарга) чолу чогуңгур, чону — чоорган, хөйү — хөйлең болган, пагында салдыг, баглаажында аъттыг, пажында аштыг-чемниг, ээлгенде эдээ эстеңнээр эр хиндиктиг кижилер чоруур. Ындыгларның бирээзи улуг амбын нояннарның чурту Дыттыг-Хем чурттуг Хоюг-Дарга чораан чүве. Оон чогу ады Дүктүг-оол Чамбалович Оюн. Ооң бо Тес-Хем кожуунче чурттап чедип келгениң төөгүзү дыка солун.

Шагда Тес-Хем кожууну бүдүн-бүрүн турда, ооң составыңга оюннарның ийи аймаа база кирип турган. Оларның бирээзи Кызыл-Арыг дыка сайзыраңгай турду. Аңа алгы заводунга хөмден идиктерни, тыва, орус эзерлерниң дериг-херекселин, өшкү көштеринден тыва тоннары, шериг чаңчынарның алгы тоннарын, янзы-бүрү хаптыга-даа, довузак-даа бөрттерни даарап, кидис аймаан бүдүрүп турган чүве. Кажан СССР-ниң "хеймерээ" деп Тываны чассыдыпкан соонда, төөгүлүг, сайзыралы кидин-не көдүрлүп олурган Кызыл-Арыг кагдыңган. Сөөлүндө аңаа орус чон көвүдөп чурттап берген Кызыл-Арыг сумузу Мажалыкка катчы бээрге, Өвүр оюннары Чыргалаңдызыңче арлып ажып келген. Дүктүг-оол Чамбалович Оюн — ол үеде Качык-Сайгал үймээниң базарыңга киржиң, Моол чуртунга каттыжар деп чүткүп турган феодалдар-биле аткылажып, дары чыдын билер апарган аныяк эр. Ынчан Кызыл-Арыгның нам үүрүнүң даргазыңа ажилдап турган болгаш, Тес-Хем кожуунче чонунуң чартыын көжүрүп алгаш, ажып келген. Үймээн базарыңга эң эрес киришкени дээш ланчыы боо, эзерлиг аът-биле шаңнаткан турган. Ынчан-на ооң чон аразыңга Хоюг-Дарга деп шолазы дыргын турган.

Аныяанда ол Самагалдай хүрээзинге 1912 чылдан 1918 чылга чедир өөрөңген болгаш эртем-билии шыырак, кыдат, моол дылга эки чугаалаар, бижиир турган. Самагалдайга турган кайгамчык чараш, эртем-билигнин төвү турган хүрээни үредеп узуткаар чорукка ол таарзынмайн турган болгаш аңаа киришпээн. Чонунуң культура сайзыралыңга хамаарышкан Тываның ынчангы Чазааның айттышкынарның Хоюг-Дарга хажыт чок күүседип турган. Ол чоннуң революциязыңга бердинген хувискаалчы чораан. Кызыл-Арыгдан көжүп келгеш-де, Чыргалаңды сумузуң даргалап эгелээң. Оон Калинин аттыг колхозтуң Кара-Шат хойжу бригадасыңга бригадирлеп турду. Ооң ажилдап турган үезинде ук бригаданың малы дыка өскөн. Ооң соонда Хоюг-Дарга хой кадарып эгелээш, 60 харлааш, пенсияже үндү. Кончугла эки дарга чораан чүве деп, ам-даа улуг кижилер сактып чугаалажыр. Ооң чурту Чыргалаңдыда чоннуң төөгүзүн таптыг шинчилээр болза, хей кезии амбын ноян уктуг.

Хоюг-Дарганың өөнүң ишти Дижитмаа Деспен-ооловна Кош-Терек чурттуг бай Дарый-Хелиң деп кижиниң кара чаңгыс уруу чораан. Ол өгбө чер-чурт, төрөл-салгал төөгүзүн кончуг эки билер. Тес, Бай-Даг сумузуңдан эр-даа, херээжен-даа кижилер чеде бээрге, төрелим дээр эптиг-ээлдек, аштыг-чемниг кырган-ава чораан дээр. Шаанда байлар ажи-төлү репрессияга таваржып турган болгай. Бо энениң аңаа таварышпааны Хоюг-Дарганың хувискаалчы ажил-херээ, чон аразыңга чаагай ады салдарлыг болган хире. Шак ындыг өгбелерни сактып, оларның үлегеринге амгы салгалды кижизидери — хүлээлгесиз.

Моторк ТИРЧИН.

Солун одуруглар

РОССИЯДА 9000 МИЛЛИОНЕР

Үндүрүгөр болгаш чыылдалар талазы-биле яамы россия чондан 2002 чылда орулгаларының дугайында декларацияны хүлээп алгаш, баштайгы түңнелдерни үндүргөн.

Хууда кижилерге үндүрүгөр онаар департаментиниң даргазы Валентина Акимованың дыңнатканы-биле алырга, Россияда 8971 миллионер бары илерээн. Олар күрүнеге үндүрүг төлээринге белең. 2001 чылга бодаарга, баятаннарның саны ийи катап көвүдээн. 10 млн. рубль ажыг хөрөңгилериниң саны 671 кижиге. Москвада 333, Санкт-Петербуртта 39, Самара болгаш Свердловск областтарда 31 болгаш 17, а ыраккы Чукоткада 18 кижиге миллионерлер апарган.

Россияда ядылларның саны оон хөй. Бир чыл бурунгаар россия чакан чонун 30 хуузу яды турган, ам 25 хуу чедир кызырылган деп дыңнаткан. Ол дээрге 37 миллион кижиге-дир, азы дөрт кижиниң бирээзи-ле яды амыдыралдыг бооп турар.

ИЗИГНИ ШЫДАЖЫП ЭРТЕР

КНО-нуң Женевада салбырының чанында Делегейниң метеорология станциязының (ДМС) медээзин езугаар алырга, бо чылын Европада, Америкага, Азияга эң-не изиг хүннер болганы илерээн. Францияның муруну чүгүнге 40 градус ажыг изээн. 250 чылдар дургузунда турбаан изиг Швейцарияга демделеттинген. Индияга кандаашкынның изии 45 градус ашкан.

XX чүс чылдарның дургузунда чер кырының ортумак температуразы Цельсийни-биле 0,6 градус чылаан бооп турар. 2003 чыл изирииниң эң үстүү рекордун тургускан.

ХӨӨРГЕ 15 ШАК ЧЫТКАН

Чаа божаан индий урукту адазы хөөржүдүп каан. 15 шак эрткенде, чаш уругну полиция тып алган. Хөөп каан улуг даштар аразы-биле агаар эртип турганындан уруг тыныш ап, дириг арткан.

Индияда яды өг-бүлелер чаа божаан кыс уругларны "артык аастар" деп санааш, олардан турген-не адырлырын бодаар. Уруун ашакка бээрде, хөй акша төлээр хөрөңгилерде чок. Бо хүннерде Индияда чаа божаан кыс уруунары араатанзы-биле боосаалап каар, моортайжыгаштар ышкаш, сугже октаптар азы үнүш хораннары-биле хораннап, пор сава иштинге агаар чок черге өлүрөр чоруктар ховар эвес. Мындыг дерзини байдалдарны эрге-чагырга черлери чайладып шыдавын турар.

ЭЛДЕПТИГ УРУГНУ БОЖААН

Ыракта Замбия деп чуртка элдептиг уругну божаан. Чаш уруг дөрт буттук, үш холдуг, үш бүүректиг болгаш кайгамчык улуг баарлыг болган.

Уругнуң иезиниң кады эки. А эмчилерниң бадыткап турары-биле алырга, төөгүге көстүп көрбээн чаш уругнуң кадының байдалы тергиин эки болган.

Кезек үе эртерге, ол уругта операция кылып. Бичи чаштың артык холдарын болгаш буттарын баштай кезип кааптар, чүгле оон соонда артык бүүректи кезер. Радиацияга дегдирген уруг-дур деп, специалистер тодараткан. Иезиниң иштинге ийис уруг боттанган. Олар дең байдалга өспээн, күштүү дунмазынга бодунуң органын (кезээ) берилкен.

УЛУГ МӨӨГҮ

Ельцы чоогунга арыг иштинден каттап чораан кижилер кайгамчык улуг мөөгүге таваржы берген. Оон деңгизи 6,5 кг, а долгандыр куспактааш, хемчээп көөрге, 142 см болган.

Эколог Николай Душкин баштай ол мөөгүнү көрүп кааш, бензин кудар канистр сава деп бодаан. Кожазында бажыңнарның эелери кайгамчык улуг мөөгү дугайын дыңдап кааш, ону Гиннес рекордтарының дептериниң орус салбырынга дужаарын, көргүзөрин саналдаан, ынчалза-даа Николайны каты ашак көгүдүпкөш, мөөгүнү чириин саналдаан. Бойдуштуң сөңүн быжырып, элээн каш хонуктарда чиген.

(ТӨП ПАРЛАЛГАДАН).

Шынап-ла, уран чүүл чок болза, бистиң амыдыралымыс канчаар көстүрүл?

Анаа-ла дириг чорууру дээш демисешкен, коргунчуг хөделишкннер кылдыр көстүр турганы чайлаш чок-ла боор.

Амыдыралды көрүштүг болдуларынга чараш кыс, мөге эр, чүгүрүк аът боттарының шаа-биле үлүүн кирип-даа чорууру болза, оларның чаражын эскерип, чогаалдарынга чуруп, йөрээп, аялгаларга ырлап каар сеткил-сагыжы кайгамчык бай, аян-хөөнүг чогаалчылар, композиторларның, артистерниң үлүү канчаар-даа аажок улуг. Чогуу-на олар боттарының уран чүүлү-биле амыдыралды каастап чоруурлар. Уран чүүл чок болза, кижиниң амыдыралы эскертинмес-даа.

Бир катап Ийме суурга кедээ клубка казах артистер концерт көргүскөн. Ынчан эге класска өөренип турган школачы оол өөрүм-биле кады концертти шала кырынга олуруп алгаш көргөн бис. Ол концерттен мээң сагыжымга бир номер уттундурбас кылдыр артып калган. Тыва уругларга дөмей, анык казах артист угбай үнүп келгеш: "Эргим өңүктөр, мен силерге тыва композитор Кенеш Батынның "Болчагга" деп ырын ырлап бээйн" деп багайтыр тывалааш, оркестр хөгжүмүнүң үделгези-биле эстрада жанрлык ук тыва ыры тергиин чараш кылдыр ырлаан. Ол үеге чедир тыва ырларның ынчаар чараш кылдыр күүсеттингенин черле дыңнаваан мен. Ырның, аялганың чаражы бе азы артист кыстың күүселдезиниң онзагайы бе? Ынчан бичи балдыр-бээжек оол ук айтырылганы бодумга кайын салыр мен. Суурувустуң аныктарының кезек када ырлаар ырызы ол "Болчагга" деп ыр апарган чүве. Ырның аялганының бир янзы онзагай чараш, кайгамчыктыын, күүседикчинин-даа катаптап турган бис. Ынчан ол ыр бистиң сеткиливиске кандыг-ла-бир чараш аяны, хөөнү киригени чугаажок.

Ону аажок эскергенивис анаа таварылга эвес деп ам бо хүннерде эскерип чоруурдур мен.

Оон ыңай эң онзагай чүүл - ол кайгамчык ыр-биле Кенеш Баты деп атты бир-ле дугаар дыңнааным. Ол ат безин чараш аялганың ындынындан бир янзы онзагай кылдыр дыңналып турган. Оон бир ол тывызыксыг атты суурга келген концерттер үезинде бо-ла дыңнаар, солуннар арыннарындан бо-ла көөр апарган мен. Шериг чорааным соонда Кызылга каш чыл ажылдааш, башкы институтунга өөренип турумда, эде тургустунуушкун-даа эгелээм. Бирги Шагаа байырлалында торгу тоннуг акый тергиин чараш, сыын дег үнү-биле кыңгырадыр ырлап тур. Чогуу ол ыраажыны моон мурнунда концерттерге бо-ла баян тырткан чоруурун көөр кижиге мен. Ынчаар ырлап турганын черле дыңнаваан мен. Тыва эр кижилерден ховар чараш ырлаар кижилерниң бирээзи ол болду. Кым боор ол деп кожаларымдан айтырган мен. Ол дээрге билдингир композитор Батый Монгушевич Кенеш ол диштилер. Шагда-ла билирим тывызыксыг аттың ээзин мурнунда-ла көргөн, ону ол деп ожаавайн турганымга дыка-ла чөгөндим. Ол-ла хевээр ону таныыр, оон ырлаарын дыңнаксаар апарган мен. Ынчалза-даа ол ховар ырлаар, колдуунда-ла өскелерниң ырлаарын баян-биле үдеп бээр кижиге болган. Амгы хүннерде суг ол байырлардан чыда калбас, баянын тудупкан, чонунга бо-ла бараан болган турар.

Чоокта чаа Кызылдың библиотека ажылдакчыларының профессионал байырлалынга тураскааткан концерт үезинде Батый Монгушевичниң ырлаарын база катап дыңнаар аас-кежиктиг болдум. Ынчан оон-биле элээн чоок чугаалаштым-даа. Ол

Өвүрнүң Хандагайты суурга юрист эртемниг албан-хаакчыг, Даа кожунунун, оон соонда бодунуң үндөзилеп тургусканы Өвүр кожунунуң шүүгү даргазы турган Кенеш Хорлуевич Монгуштуң өг-бүлезинге төрүттүнген. Бичиизинде-ле гармошкага ойнаар, өөренип турган школазын төлээп, Кызылга школачылар аразына уран чүүл көрүлделеринге бо-ла киржип кээр турган. Ук көрүлделерге киришкеш, үргүлчү шаңналдыг чер алып турган. Ынчангы СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С.К.Тока безин ону эскерип: "Ырлаар-ла оол-дур!" - дээш, оон холун туткан. Бир катап түңнел хурал үезинде чарлакчы оон шаңналын кончуг танццлаар Чечекмаа Танова дээр уругнуу-биле солуй тутсупкан. Бичи Батый ону билбейн ап алгаш, чанып келген. Кыс кижиниң шаңналы кончуг чараш платьеги оглумнун эккеп берген хеви дээш авазы дыка-ла камнап, үнген-кирген чонунга чугаалап, үр кеткен.

Оон хөгжүмге салым-чаянныг болурунга ынчангы башкызы Константин Токонунуң улуг салдарлык болганын Батый Монгушевич улуг өөрүп четтиришкнн-биле сактып орду. Ол оон хөгжүмге хандыкшылынга эки деткимчени берген. Школачы үезинде-ле нота деп чүвени билбес тургаш-ла, ол 1952 чылда чонга билдинмес композитор, адазының садып бергени "Тувльская"

блокноту карманында чок болган. Чедип келген хайыраан чаа аялга чоруй барып азы уттундура берип болур. Ынчангаш Батый Монгушевич ону аксы-биле аялгалап ырлавышаан, ниити чуртталга бажыңында аялга бижири саазыны, баяны, ручказынче далажыпкан. Чурттап турар чери ырак, чадаг кылаштаар, автобуска база олурар. Бичи-ле соксаар азы чазар болза, ол чаа аялга баштайгы аянын чидирип, өскерли берип болур.

Таныыр эш-өөрү Батый Монгушевичи көөрге, оларны-даа херекке албас, аксы-биле ыр аялгалап-аялгалап халып чоруй баар болган. Автобуска танывазы кижилер олче мырыңай угааны чана берген боор деп коргуп көрүп турган. Чүгле чурттаар черинге келгеш, чаа аялганы нотага бижип алгаш, ам-на Батый Монгушевич соксап, улуг тынган. Берге-ле шылгалда болган. Ол дугайында сөөлүңге ынчан кудумчуга таварышкан өөрүңге чугаалап, оларны каттырткан-даа. Оон

ЧАРАШ АЯЛГА

гармошказынга бир аялга чогаадып алган. Бир катап оон өөренип турганы Хандагайты школазынга ынчангы "Шын" солуннуң корреспонденти Токлош Кызыл-оол чедип келгеш, үстүкү класстар өөреникчилери-биле ужуражылга кылган. Ынчан ол анаа "Чүге черле хары читти" деп шүлүүн номчаан. Сагыңгыр бичи Батый ол шүлүктү школага чагаазын дажып берип, "почтальоннап" чорааны честези Ленгрни дамчыштыр чай аразында бижиди шаап алгаш, бажыңыга келгеш, гармошказынга чогаадып алганы аялганынга таарыштырып көргөн. Аяннажып турар болган. Шак ынчаар оон бирги ыры төрүттүнгөн. Хандагайты улузу ол ыры дораан ырлажып эгелээ. Ындыг чараш аялганы чогуу кым чогаатканын баштайгы дээринде билбейн турганнар. Чүгле 1960 чылда оон автору школачы оол Батый Кенеш деп билдинген.

Оон бээр салым-чаянныг композитор 300 ажыг ырларның аялганын бижээн. Оларның чүгле чүзү бир ном кылдыр үнген. Бичимде оон "Болчагга" деп ырын күүсеткен казах ыраажы уругнун адын Галия деп оон билип алдым. "Болчагга" деп ырын аялганы канчаар чогаатканын ол мынчаар хөөреди. Ынчан ол нота-биле аялга бижири езулук композитор апарган турган. Бир катап салым-чаянныг композиторнуң сеткил-хөңүнүгө, үнүштен сызылган чулук дег, бир чараш аялга төрүттүңүп келген. Ол карманындан ручка, блокнотун уштуп, дораан-на нота кылдыр бижип аар бодаан. Хайлыг чүве, пианино, баян ырак, ручка,

соонда ол "Болчагга" деп ырын аялганы чүгле мээң суурум Иймениң эвес, та чеже хоорай, суурнуң аныктарын магадатты ыйнаан. Оон ыңай бистиң суурнуң ынчангы аныктарының ынак ыры "Алимааның" аялганын база-ла Батый Монгушевич чогааткан болду. Ук ыр чээрбиги чүс чылдың 20 шыырак ырларының аразында киргени база таварылга эвес.

Амыдыралды аян кирип каастап чоруур хөгжүм аялгалар, шүлүктөр, чогаалдар бистиң тыва уран чүүлде хөй. Оларның чамдыктарының авторларын шуут билбес, өскелериниң чүгле аттарын билер, чанывыста-даа олурза, ожаавас болгай бис. Бичимде-ле адын билirim, көрүксеп чорааным салым-чаянныг композиторну амгы Батый Монгушевич Кенештен ынчаар көрүп, танып алган мен. Ол культура-чырыдышыкын, башкы ажылынга ачы-хавыязы дээш 1991 чылда "Тыва Республиканың культуразының алдарлык ажылдакчызы", 1999 чылда "Россияның культуразының алдарлык ажылдакчызы" деп хүндүлүг аттарга төлептиг болган. Салым-чаянныг композитор Батый Монгушевич Кенеш ам-даа хөй-хөй чараш аялгалы ырларны чогаадыр. Тыва уран чүүлге оон келир үези ам-даа мурнунда. Оон чоннуң ырлары апаргылаан, ам-даа ырлаттынмаан база чаа-ла чогааттынып турар ырлары чаңгыс эвес удаа чоннук бедик үнелелин алып дээрзинге бүзүрелим улуг. Ынчангаш анаа улуг-улуг чогаадыкчы чедишкннерни күзеп каалыңар.

Борис ОНДАР.

ИНВАЛИДТЕРНИ МӨЛЧЭЭН

РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының комплекстиг ревизиязының түңнелинден ап көөрге, күрүнениң чер-черде медицина-социал экспертиза албанының меге шынзылгаларын езугаар хоойлуга чөрүштүр 1044473 рубльди самчыгдаан бооп турар.

Медицина-социал экспертизаның хамааржыры ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының коллегиязының шитпирын езугаар (июнь 24-те) албан-дужаалындан кожуннар аразының бюрозунуң кол эксперттин, даргазын болгаш улуг эмчи сестразын, кол бюронуң даргазын хостаан.

Сөөлгү дөрт чылдың дургузунда медицина-социал экспертиза албанының коллективинге чөрүлдээлиг байдалдар

болганчок-ла үнүп кээр турган. Хоптажып-нүгүлдежир чүүлдер-даа кыптыгып үнүп турган. Ынчангаш албан-дужаалындан бир дугаарында кол эксперт Олег Шырыпчыкты хостаан. Мурнунда Тожу кожундан ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадын кордакчы бооп турган кижиге. Соңулда кампаниязының үезинде пенсияларны өстүрерин азап-даа турган. Будулдурукчу О.Шырыпчыкты депутатка соңгувайн

барган. "Шынзылга" бижип берип турганы дээш 7-ден 12 муң рубльди кижилерден ап турганы илерээн. Миллион ажыг акшаны инвалидтерден ынчаар мөлчүп апкан. Ол каражаны канчаар эгидип бээр чүве ирги?

Сөөлгү он чылда Тывада инвалидтерниң саны үш катап өскөн азы 48580 кижиге четкен. Он муң кижиге хамаарыштыр Россияда деңнелден бүдүн чартык катап ашкан. Эрге-хоойлу камгалаар органнар "шырыпчыкчы" бизнеске чөлтүг кеземчени онаар дээрзинге бүзүрээр апар бис.

А.КУУЛАР.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

ТУБЕРКУЛЕЗТУ НЕПТЕРЕТПЕС ДЭЭШ

Чазак Бажынының хуралдаар залына “Тыва Республиканың чонунга туберкулез аарыын болдурбас дээш ачы-дуза чедирилгезин организаастаары” деп республика чергелиг семинар хурал хоорайларның, кожууннарның, сумуларның чагырга даргаларының, оларның социал айтырыглар талазы-биле оралакчыларының, эмнелге-профилактика албан черлериниң, кожууннарның төп эмнелгелериниң, санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төптөриниң кол эмчилериниң, хамаарышкан яамылар болгаш албан черлериниң удуртукчуларының киржилгези-биле болуп эрткен.

Семинар хуралды Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар Ш.В.Кара-оол ажыткан. Ол бодунуң чугаазына туберкулез аарыының дугайында айтырыг дээрге, чүгле эмчилерге эвес, а Чазакка база улуг хамаарылгалыг дээрзин демдеглээн. Бо аарыг талазы-биле Тыва Республика Россияда, харын-даа делегейде көсүкү черни ээлеп турарын база чыгып келгеннер арга-дуржулгазын солчуп, дыка хөй ажыктыг чүүлү чугаалажып, түннелди үндүрерин ол чугаалаан.

Чазак Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.Т.Конгар бо дээрге байырлыг хурал эвес, а езулуг чугаалажыр уjurлуг хүннүң чугула айтырыгы-дыр, туберкулез талазы-биле сөөлгү чылдарда чеди ап турар чедишикиннеривис бар, шупту чүве чүгле багай эвес турар дээрзин демдеглээн. Тыва Республика Россияда бо аарыг талазы-биле багай көргүзүлгелер бис. Удуртукчулар, кол специалистер шупту демниг хөдөлүр уjurлуг бис. Тубдиспансер бо чылын чаа бажыңче кежер, материал-техниктиг байдалын көдүрер дээш Чазак кежигүннери күжүвүстү

мөөңнеп, шаавыс-биле дузаны кадар бис деп, ол чугаалаан.

Кадык камгалал яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Л.С.Эрдыниева сөс ап чүве чугаалааш, бо дээрге езулуг чугаалажыр уjurлуг айтырыгы-тыр, байдалымыс берге, ынчалза-даа ону ынчаар бодаан херээ чок дээрзин демдеглээн. Шуптувусту туберкулезту моон сонгаар өөскүтпес дээш кандыг хемчеглер алыр дугайында айтырыг дүвүредип турар. Сөөлгү 2 чылда туберкулез аарыы, мурнуку чылдарга бодаарга, кудулап эгелээн. Республикада фтизиатр эмчилер саны-33, а 8 кожуунда шупту чок болуп турар. Чүгле Ак-Довурак хоорайда эмнер үлээр база аарыг улуска сүт аймаан бээр салбыр ажыттыгын. Туберкулез аарыын эвээжедир дизе, чүгле эмчилер эвес, а социал ажылдакчылар, хөй-ниити организациялары демниг ажылдаары негеттинип келгенин ол демдеглээн.

Москвада М.И.Сеченов аттыг эмчи академиязының профессору, медицина эртемнериниң доктору М.В.Шилова “Россияда болгаш Тывада туберкулез аарыының талазы-биле эпидемиологтуг байдал база ооң-биле туржунун сорулгалары” деп темага илеткелди кылган. Ол

бистиң республикаже чангыс эвес удаа кээп, бодунуң арга-мергежилин дамчыдып тургаш, акшаландырышкын айтырыгы берге байдалда турарын онзалап демдеглээн. Эм үлээр база чөмгөрлөгө пункттарын эмнээшкын үезинде хөйну ажыдарын сүмелзэн.

Бир эвес аарыгны үезинде эмнөөс болза, бир аарыг кижичылда 50 кижиге аарыгны чыпырып болур. Чаңгыс фтизиатр эмчи 1200 кижини харылап турар. Ынчангаш Кызыл крест, хөй-ниити организацияларын ачы-дуза негеттинип турар. Аарыг кижичи эмнетпейн турар болза, эрге-хоойлу ажылдакчылары база албан дузалашкан турарын ол саналдаан.

“Фтизиатрия” салбырының директору Е.М.Месыко бодунуң чугаазына бо семинар-хурал Чазактың сүмелзени-биле эртип турарын демдеглээш, туберкулез аарыының нептереп турары дээрге, чонунуң социал байдалының баксырап, Тываже улустуң көжүп кээп турарында хамаарып турарын демдеглээн. Оон ыңай ол фтизиатрияже аныяк кадрлар ажылдап келбейн турарын база кожууннарда рентген тырттырар херекселдер чедишпейн турарын чугаалаан.

“Фтизиатрия” салбырының эмчизи П.К.Кенден туберкулезтан улустуң канчаар аарыг бээрин база ону болдурбазының дугайында илеткелди кылган. Аарыгның кол үндезини — туберкулезтуң ажык хевиринден аараан кижичи. Ол чөдүрүп, шала кырынче дүкпүрүп тургаш, кадык кижиниң тыныш органнырчыче дамчыдыптар. Бир эвес кижичи кадык-шырак болур болза, аарывайн барып болур. Чүге дизе кадык кижиниң мага-бодунда дыка хөй камгалакчы клеткалар бар.

Туберкулезтан сагыш-сеткил ундараашкынына алыскан, арага ижер, таакпылаар, багай шынарлыг аш-чем чиир база хоочураан аарыглыг улус аарып

турар. Хөй кезинде бичи чаштар, элээдилер, иштиг-сааттыг херээженнер, кырганнар аарыг берип болур.

Бир эвес 3 неделядан хөй үеде чөдүрүп, тыныштап, арып, эт иzip, шаг-шинек чокталып, арын өң чок куураып, ниити байдал баксырап эгелесе, дораан эмчиге баарын ол сүмелзэн. Аарыгны эртежик тыпкан тутум-на, ону эмнээри белең болгаш өкпеге база өске органнарда өскерилгелер эвээжээр, өске кижилерге дамчыры кызырлыр.

Эмни үспейн үргүлчү ижип турар болза эки. Бир эвес эмнээшкын төнмээнде азы ону үзүпкенде, чамдык микробтар өлбейн артып калгаш, эмнерге күш четтирбес апаар болгаш долгандыр турар улустарга айыылдыг. Эмнедип турган үеде арага ижерин база таакпы тыртарын чөпшээрвейн турар.

Дараазында Шүүгү яамызының кеземче ялазы күүседип эргелелиниң кол фтизиатр эмчизи Б.Д.Дивий 1997 чылдан бээр кеземче херээниң адаанда шииттиргеннерге туберкулез аарыында камгаланыр, ону эмнээринге акшаландырышкын айтырыгы чүгээртээн дээрзин демдеглээн. Бир эвес бо аарыгдан 1997 чылда кеземче херээниң адаанда шииттиргеннерден 102 кижичи өлгөн болза, 2002 чылда чүгле 6 кижичи болуп турар. Шииттиргеннерден 500 ажык кижичи туберкулезтан аараан болуп турары хомуданчыг. Чаңгыс катап ажыглаар эмнелге херекселдери, чымчак орундөжек аймаа ам-даа чедишпейн турарын ол чугаалаан.

2002 чылда хосталгаже үнгенерден туберкулез аарыг 130 кижичи тубдиспансерге учетка туруп албаан. Статистика езугаар алырга, кеземче херээнден хосталганнарда чүгле 30 хуузу учетка турган болуп турар. Бо айтырыгны Чазак деңгелинге чедир көдүрери көрдүнүп турар. Биске 150 оруннуг чыдып эмнээр

Семинар хурал

салбыр ажыдары ажык хевээр артып турар деп, ол чугаазын дооскан.

“Фтизиатрия” салбырының эмчизи С.С.Седен туберкулез аарыглыг улустуң социал камгаланынга доктааган. Аарыг улуска 10 ай дургузунда эмнелгеге халас эмнедир, ажылдап турган ажылы хевээр артарын, бажыңына тускай өрээл аңгылап бээр, уругларны санаторийлерге бирги ээлчегде чорудары көрдүнгенин ол демдеглээн.

“Фтизиатрия” салбырының директорунуң оралакчызы Н.И.Чистякова көдээ черлерде туберкулез аарыы-биле канчаар демисежирин таныштырган. Ай санында кожуун эмнелгелери аарыг улустуң сан-түнүн үндүрүп, кожуун, суму чагыргалары-биле демниг ажылдаза эки дээрзин демдеглээн.

Каа-Хем кожуунуң Ильинка (В.Н.Васильев), Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык (А.С.Степанов) суму чагырга даргалары эмчилерге шыдаар шаа-биле дузаны кадарын, харылап турар сумуларынга аарыг улуска таарымчалыг байдалды тургузарын саналдааннар.

Түннел сөстү Кадык камгалал яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Л.С.Эрдыниева алгаш, семинар-хуралга кожуун, суму чагырга даргалары эвээш келгенин, моон сонгаар демнежип ажылдаарын демдеглевешаан. Чазак деңгелинге бир ай хуусаада доктаал-бетелкеп кириерин сүмелзэн.

Семинар хуралдың киржикчилери чер-черлерге туберкулез аарыг улусту неделяда 3 катап чөмгереп пункттарын тургузарын база эмнелге черлеринге аарыгны дүрген тодардыр херекселдери четчелеп алырын шииттирлээр.

Римма ЧАВЫНЧАК

ЭМЧИЛЕРДЕН БАЗА ХАМААРЖЫР

Медицина-биология айтырыгларының талазы-биле хөй ажылыг эртем лабораториязының 10 чылынга тураскааткан “Тыва Республикада чоннуң кадыкшылын камгалаарының чугула айтырыглары” деп темага эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Анаа ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак сөс ап чүве чугаалааш, Томск, Красноярск хоорайларның эртемденнери үргүлчү бистиң республикага кээп, эмчи кадрларны белеткээринге эртем-практиктиг ачы-дузаны чедирип турарын чүлдүгүзүңүп деткээн. Генетиктиг төптүң тургузукчузу Л.С.Эрдыниевага “Медицина эртемнериниң доктору” деп бedik атты чаалап алганы-биле байыр чедирген.

Ада-өгбелеривис биске халдавырлыг аарыгга алыспас болгаш анаа удур демисежир органы арттырып каан. Ынчалза-даа кижилер бодунуң кадыкшылын боттары үрөп чорууру хомуданчыг. Янзы-бүрү кемдээшкиннер, арагалаашкынын уржундан озал-ондактар хөйү-биле болуп турары чажыт эвес. Арагалаашкын, наркоманидан аараан улуска дыка хөй акша-хөрөңги, эмнер, эмчилерниң күжү халас үнүп турар. Харын-даа херээжен улус эзирек безин божуп турар таварылгалар бар.

Көдээ черлерде эмнелге ажылдакчыларында четпес чүүлдер хөй. Периноталдыг төптүн ажылдакчылары база чедир

ажылдавайн турар. Чон ортузунга профилактика ажылын чорудуп, эмчилер боттары бedik культуралыг болуп уjurлуг.

Бо чылын халдавырлыг аарыглар эмнелгези Герман модельдин чаа эт-херекселин алган. Өкпө аарыглар эмнелгезинге немей тутумду база диш аарыглар төвү немешкен. Тываның университетинге эмчи колледжин ажадыр деп планнап турар. 40 хире эмчи кадрларын төлевирлиг өөредип алыр сорулганы салганын база чоннуң кадыкшылын камгалаарына эмчилерниң ажылында дыка хөй чүүл хамааржыр дээрзинге Чазак бүзүрөп турар деп, ол чугаазын дооскан.

Кадык камгалал яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Л.С.Эрдыниева бодунуң чугаазына кемдээшкиннерден, чүрек аарыгларын, бичи чаштарның янзы-бүрү аарыглардан өлүп-хораар чоруун эвээжедир тускай программалар-биле канчаар ажылдап турарын таныштырган.

Эртемденнер В.П.Пузырев, В.А.Степанов 2010 чылда салгал дамчып кээр база кижилерниң

иммунитедин камгалаар аарыгларын үзе эмнээр чаа арга-хевирлер көстүп кээрин демдеглээннер. Удавас компьютерге аарыгларны тодардып, генетиктиг деткимче кылганында кижилерниң чурттапгазы 8-12 чыл узап болурун демдеглээннер.

Ол ышкаш Тываның аныяк эртемден эмчилери Р.Ш.Монгуш, Г.В.Солян, В.Н.Ширипей олар санал-оналын база солуканнар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның депутаты, эмчи Б.К.Күдерек Шивилиг аржаанынга канчаар эмненирин, кандыг аарыглыг улус ынаар баарын таныштырган.

Эмчи А.К.Спирин хан базышкыны, нерв аарыгларын болдурбас дизе, кандыг хемчеглер ап чорударын чугаалаан.

Чалаткан аалчылар 10 чыл иштинде чаа медицина эртемнериниң кандидаттары Р.Ш.Монгуш, А.К.Спирин, А.С.Маады, В.Н.Ширипей, Б.К.Күдерек база медицина эртемнериниң доктору Л.С.Эрдыниева оларның немешкенинге өөрүп, ам-даа эртем ажылын уламчылаарын оларга күзээнер.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООЛ,
хоорай поликлиниказының
профилактика килдизиниң
эргелекчизи.

АТТЕСТАЦИЯ — ШЫЛГАЛДА

Кандыг бис, кадык бис бе, азы аарыг бис бе, ол дээш эмчилерге бо-ла чеде бээр бис. Олар биске ада-иелеривис ышкаш чок кижилер.

Ынчанмыже бистиң эмнелге-профилактиктиг албан черлеривистиң, бистиң чамдык эмчилеривистиң болгаш эмчи сестраларының ажылы республика чонунуң негелделеринге болгаш манаашкыннарынга чамдыкта четпейн баар чүүлдер база бар. Эмчи дузаламчызының шынарын экижидер талазы-биле хемчеглер системазынга чугула черни эмнелге ажылдакчыларының аттестациязы (шылгалдазы дээн уткалыг) ээлеп турар.

Аттестация — шылгалдадыр, эмчилерниң профессионал мергежилин, ажылын кайы хире билерин, а ол ышкаш албандужаалына дүүштүр хүлээлгезин күүседип шыдаар аргазын шылгаар. Квалификация категориязын (мергежил чадазын) медицина ажылдакчыларының алыр эргезин боттандырар, а ол ышкаш эмнелге ажылдакчыларын белеткээрин контролдаар сорулга-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызының чанында аттестация комиссиязын тургускан.

Специалистиң билдиришкенин комиссияга чугаалажып көөрдө, мергежилин бедиткен дугайында документтер хоолгаларын баш удур кириер, эмчилер

сөөлгү үш чылда кылган ажылының отчедун, ортумак медицина эртемниг ажылдакчылар — сөөлгү чылда кылган ажылының отчедун кириер.

2003 чылдың июль 1-де байдал-биле республикада янзы-бүрү мергежилдерниң 1147 эмчизи, 3866 фельдшер болгаш эмчи сестралары ажылдап турары илерээн. 2002 чылда 162 эмчи шылгалда туткан, олардан дээди категорияга — 51, бирги категорияга — 55, ийгизинге — 29 эмчи дужааган. Дээди категорияны — 24, бирги категорияны — 2 эмчи катап бадыйткаан. Дээди категорияны 2, биргизин — 2 эмчи катап бадыйткап шыдаваан, 3 кижиге дээди категория тыпсырындап ойталаан.

Тускай ортумак эртемниг 434 ажылдакчыны шылгаан. 118 кижиге дээди, 198 ажылдакчыга ийги, 54 кижиге — үшкү категорияны тывыскан. Дээди категорияны 181, биргизин — 199, ийгизин — 54 кижичи катап бадыйткаан.

Бо чылдан эгелээш бүгү мергежилдерниң эмчилери аттестация эртер үеде онкология талазы-биле немелде экзаменни дужаар апаар.

Орлан СОТНА,
ТР-ниң Кадык камгалал яамызының кол кезер эмчизи,
аттестация комиссиязының харысалгалык секретары.

Делегейниң бешки дириг хөгжүм фестивалы "Үстүү-Хүрээ"

Чадаана хем эриинде...

Фестивальчыларның байырлыг чыскаалының соонда, киржикчилер болгаш аалчылар-биле көрүкчүлери таныштыргаш, мөөрейни эгелээн. Хүндүлүг жюриның даргазы ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Марк Оюн болган. Хоочун культура ажилдакчызын чыылганнар демниг адыш часкаашкыннары-биле байыр чедирип уткан.

Мөөрейни аядары-биле Чөөн-Хемчиктин – фестивальдың ээлериң "Челээш" бөлүүн

сценаже чалапты. Чадаананың дөрт дугаар школазында ыры башкылап турар Вадим Донгактын удуртканы бо коллектив эрткен чылгы фестивалга "Эң дээрэ поп-группа" деп шаңналды алган. "Челээш" бир дугаар "Үстүү-Хүрээ" фестивалындан эгелеп киржи эгелээн "хоочун" бөлүк болду. Ооң баштайгы киржикчилери бо удаада киришпейн-даа турар болза, салгалдары чаңчылын уламчылап турары ол. Бөлүктүн кежигүнү Ян Конгар ооң мурнунда чылда "Эң

чыл улаштыр кээп турар "хоочун" фестивальчыларның бирээзи. Ол "Тывага ынакшылы дээш" деп тускай шаңналды чаалап алды.

Компакт-дискиден таварылга бооп хөөмей-сыгытты дыңнап кааш, аңаа бүгү сеткилинден бердинип, сонургап эгелээн, Францияның найысылалы Париж хоорай чурттуг Джон Мористин хөөмейлээри, шынап-ла, дыка чараш. Сактырга ол бо фестивалга каш чыл улаштыр киржи каапкан кижии ышкаш. "Эң дээрэ хөгжүмчү" шаңналга төлептиг болду.

Япониядан келген аалчывыс Лео Тадагава — чуртунда "Хомус" төвүнүң удуртукчузу. Ол көрүкчүлөргө ук төптү таварылга бооп удуртуп турар эвезин бадыткап, хомуска аялгаларны тааланчыг ойнады. Япон өңнүүвүс база тускай шаңналга төлептиг болган.

Мөөрей уламчылап турар аразында башкарыкчы Дина Оюн фестивальдың киржикчилеринге ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын байыр чедирген телеграмманы номчуп берди. А ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол байыр чедирип чүве чугаалааш, келир чылдан бээр "Үстүү-Хүрээ" фестивалын республика бюджетинден акшаландырар апаар деп өөрүнчүг медээни дыңнатпышаан, ук фестивальдың келир салгалдарга кайгамчык салдарлыын демдеглээн. Ынчангаш фестивальдың организастап эрттирип турарында чедер-четпестерни чайладып, ооң уjur-утказын моон сонгаар-даа күштелдирери чугулазын айыткан.

Шынап-ла, дараазында чылын чедир кылыр ажилдар-ла хей дээрзи чөп. Бо удаада оода бок төгер хааржактар азы контейнер дээр чижектиг чүү-даа чок болду. Чыылган хей чон ишкен суксуннарының савазын эртер-дүжер орук аксында оваалап каан турар – бир-ле даг оваа. Даштыкы аалчыларывыс ону чүдексинген болбайн канчаар. Эзиртир суксун сатпазын хууда сайгарлыкчылардан дилеп, чарлап турда-ла, эзирик кижилер көскү болган болдур ийин.

Чогум фестивальдың организаторлары кызымаккай ажилдаанын демдеглес аргажок. Ынча хей кижиниң ишти-хырнын аштатпайн, удуур-чыдар черлерин чогумчалыг таарыштырган. Элээн хей майгыннары болгаш өглерни аалчыларга болгаш киржикчилерге белеткээн турбуже, олут чедишпес болганы чугаажок. Сценаны кылып кааны эки: делгем, бедик. Ырактан-даа көрүп болур арга бар. Үн аппаратуразын таарыштырарында-ла үр үе чарыгдатынып турар боор чорду. Эң-не чаржынчыг чүүл – даштыкыдан келген аалчының майгын иштинге чыткан сумказынга долларларын болгаш еске-даа керек чүүлдерин оорлааны.

Тываның ыраажылары болгаш хөгжүмчүлери-биле чергелештир сценаже даштыкы аалчылар үнү турду. Норвегиядан Мортен Абилдснес каргыраалаан, хөөмейлээн. Бо аалчывысты кижии чапавас арга чок, ол "Бичии-бичии тывалаар мен. Ном саңында ажилдап турар мен" деп бодун таныштырар чорду. Тывага Мортен — каш

Ыдыктыг Үстүү-Хүрээге тураскааткан фестивалга ындыг чүдек үүлгедиг кылып, оор-сук кылган кижини бурган канчап көрбөс боор, ону канчап бодавас чаржынчыг кижилер бар болганы ол ийик. Бүгү тыва чонунуң адын баксыратканнары ол-дур. Ам удавас алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан улуг байырлал база Наадым байырлалы болур болгай, аңаа база даштыкы аалчыларывыс келир. Оларга ындыг чаржынчыг кылдыр көзүлбейн көрээлиңер, тывалар.

Улаштыр мөөрейниң тилекчилери-биле таныштырып керейн. "Лучший дебют" деп тускай шаңналды Франциядан Лоран Поко алган. Айдысмаа Көшкендейни ышкаш "Эң дээрэ ыраажы" деп шаңналды Красноярск хоорайдан Татьяна Гордеевага берген. Ол-ла ышкаш шаңналды театрның аныяк артисти Сайдаш Монгушка тывыскан. "Эң дээрэ тыва бөлүк" Улуг-Хем кожуундан "Амыр-Санаа" бөлүү болган. Бо бөлүкке хамаарыштыр айтыксаан чүүлүм мындыг: ырларның сөзүнче кичээңгей салыры чугула. Аялгасы-даа, күүседип турары-даа эки, ынчалза-даа ырының сөстөринде мындыг одуруглар кирип турары эпчөк: "Дүвүрөвө, эргим авай, дүлгүүр-шооча мени камгалаар. "Улуг аалда" онза айыыл чок, улус база ында эмгежок..." Шажын-чүдүлгевисти суртаалдап, дириг бойдуска, дириг амытанга багай чүүл кылбаалынар деп тургаш, "улуг аалды" (хоругдал черин) суртаалдап эгелээрге кайын боор. Талантылыг амыр-санаажылар бо сагындырыгны хүлээп ап, ырларының сөстөрүнче кичээңгейни салыр боор деп идегеп каалы.

"Тываның идегели" тускай шаңналды аныяктарның "Чаңгы-Хая" аас чогаал бөлүүнге тывыскан. "Эң дээрэ аас чогаал бөлүү" шаңналды ат-сураглыг апарган "Алаш" ансамбли чаалап алган. "Радио России" компания "Алаштың" ачызында 60 млн. дыңнакчыларыга хөөмей-сыгытты бараалгадыр аргалыг болганын оон келген журналист чоргаарал-биле дыңнаткаш, хей санныг радио дыңнакчыларының өмүнээзинден оолдарга изиг байырын чедирди. А бистер, "Шын" солунун ажилдакчылары, редакцияның тускай белээн "Алаштың" чараш үнүг солизи Май-оол Седипке тывыстывыс.

Фестивальдың төнчүзүнүң дугайында суббота солунундан номчуур силер.

Светлана БАЛЧЫР.
"Шынның" корр.

ЧУРУКТАРДА: "Шынның" шаңналын алган Май-оол Седип; фестивальдың жюри кежигүннери болгаш көрүкчүлөр; тускай шаңналдар алган "Алаш"; "Чаңгы-Хая"; "Челээш" бөлүктери.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чагыдылга Бай-Тайгада мындыг,
а силернинде кандыгыл?

БАЗА КАТАП ЧАГЫДЫП АЛДЫМ

2003 чылдың ийги чартык чылында чагыдылгалар ам бо хуннерде чер-черлерде дооступ турар. Түнелдер массалыг информация чепсектерин таварыштыр кожууннар аайы-биле удавас көстүп келир.

Мен бодум хуумда республикада үнүп турар "Шын", "Тыва Республика", "Эне сөзү", "Центр Азия", "Тываның аныктары", оглумнуң оглунга "Сылдысчыгаш" солуннарны чылдың-на үзүктел чок, доктаамал чагыдып ап турар болгаш, бо чартык чылда оларны база-ла чагыдып алдым. Бо солуннарның номчукчузу болурундан аңгыда, бижикчизи мен. Солуннарны чүггө номчурунда эвес, олардан хейнү өөренип ап, бодумнуң журналистичи аргадуржугамны бедидип ап турар мен. Өг-бүлөм, уругларым бо солуннарны доктаамал номчуп чаңчыгып калганнар.

"Шын" — республикада тыва дыл кырында хей тиражтыг, чоннуң чаңчыгып калганы нептеренгей солуну. Бо солуннуң бижикчизи болуп келгенимден бээр барык 30 чылдарның нүүрүн көре бердим. Солуннуң эки утка-

шынарлыг, номчуштуг болуру оон редакторундан кол хамааржыр. Амгы үеде кол редактор Артур Хертек бодунга онаашкан харысалгазын хажык чогу-биле күүседип турарындан солуннуң утка-шынары бедик, номчукчуларның эки үнелелдерин ап келди. Ол дугайында каш удаа бижээн.

Чагыдылгага хамаарыштыр чүну чугаалап болурул дээр болза, чагыдып турар кижилернин саны ам-даа эвээш-тир. Пенсионерлер безин Тывада хей болгай бис. Бо улус шупту чагыдар болза, тираж оон-даа улгадып болур арга бар. Таанда-ла, чудуруун чудук адаанче суккан эвес, үш айлап-даа чагыдып алырга, өртээ харыкчок-ладыр. Республика амыдыралындан чыда калбас солунну шуут-ла чагытпайн баарга, хомуданчыгдыр. Чагыкчылар хей болзун дээш солуннуң ажилдакчылары кожууннарже сургакчылап, ону суртаалдап келди.

Мээң күзелим: оода-ла "Шыны" доктаамал чагыдып ап, номчуп туруп көрүңерем, эргим чонум. Солун өртээнге күш четпес хире ядарап кагбаан-на болгай бис.

Бистиң кожууннуң бөдүүн чону

хире-шаа-биле чагыдып ап турарлар. Солуннуң бижикчилери Сарыг-оол Салчак, Хүргүл-оол Каң-оол, Арбай-оол Канчыр, Сергей Күжүгет олар хамыктың мурнунда өске солуннар-биле катап чагыдып ап турарлар. Шүлүкчүлеривис Каң-оол Чүлдүм, Светлана Самбий-оол, Ангелина Соян, Любовь Делег-оол олар база доктаамал чагыдып, номчуп турарлар.

"Шынның" арга-дуржугазы бедик корреспондентилерин адавас аргам чок. Оларга Таан-оол Хертек, Светлана Балчыр, Чимисмаа Монгуш, Борис Ондар, Сергей Хертек, Игорь Дамдак, очулдурукчу Алексей Аир болгаш өскелер-даа хамааржырлар. Бо адааным эш-өөрнүң ачызында солун номчукчулары-биле сырый харылзаалыг, чоннуң бедик үнелелинде туруп турары ол.

Ынчангаш идегеливис, чырывыс болган узун төөгүлүг солунушту үзүк чокка чагыдып ап тураалыңар деп чонувуска күзеп каап көрейин.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

ОЛ ЧЕТПЕС БОЛБАЙН ААН. А ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Чайның ортан айы — июль үнүп келди. "Чагыдылга — 2003" кожуунда кандыг чоруп турарын билип алыр дээш почта салбырынга чеде бердим.

Тээлиниң федералдыг почта салбырының начальниги Айлаң Шончууровна Хомушка келген херээмни чугаалаарымга, кабинетинден үне халааш, бичи уруг эдертип келди. "Бо дарга-биле келген херээнер дугайында сайгаржып көрүңер" — дээш, Айлаң Шончууровна телефон долгай берди.

Мен келген уруг-биле мендилешкеш, ат, фамилиязын сонуургадым. Ол болза федералдыг почта салбырында чагыдылганы харылап турар, чаа ажилдап келген инструктор Саида Михайловна Бүлереш болду. Саида Михайловна 2003 чылдың ийги чартында, тодаргайлаарга, июль 1-де медээ езугаар "Чагыдылга 2003"-түң графигин көргүзе-дир. Ында бижип турары мындыг:

2003 чылдың ийги чартында кожуун "Шын" солунну 584 экзemplяры, "Тувинская правданы" — 26, "Эне сөзүн" — 94, "Тываның аныктарын"

— 24, "Тыва Республиканы" — 21, "Сылдысчыгашты" — 55, "Центр Азияны" — 23, "Эфирни" — 17 экзemplяры тус-тузунда бижидип, барык 59585 рубль түнге чагыдылганы кылган болду. Чагыдылгага организациялардан кожууннуң төп библиотеказы, чагырга чери, өөредилге килдизи болгаш №13 училище база почта салбыры идепкейлиг киржип, хей чагыдылганы кылган. Ол ышкаш Тээли суурнуң чурттакчылары Татьяна Таргын — 1481 рубльге, башкы Шончалай Кашкак — 1378, Чалбыыш Сарыг-оол — 1118, англи дыл башкызы Александр Ай-Мерген — 991 рубльге, Лориса Хертек — 830 рубльге, Чимис Адыг-оол — 497 рубльге тус-тузунда чагыдылганы кылып, өскелерге үлегерчижээн көргүзүп, чагыдылгага идепкейлиг киржип келген.

Үстүнде сан-чугагайларны суурлар аайы-биле ылавылап тодаргайлаарга мындыг: Тээли суур "Шыны" — 215, "Тувинская правданы" — 14, "Эфирни" — 12,

"Сылдысчыгашты" — 28, "Эне сөзүн" — 25, "Тываның аныктарын" — 13, "Тыва Республиканы" — 17, "Центр Азияны" — 23, "Хем-Белдири" — 2 экзemplярларны чагыдып, өске суурларны мурнап турар.

Нитизи-биле Шуй, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Кара-Хөл суурларда чагыдылга кончук кошкак чоруп турар. Беш муң ажыг чурттакчыларлыг суурлар-дыр. Ол кирезинде "Шыны" чүс четпес экзemplяр чагыдып алырга эки бе?! Чок! Ол четпес болбайн аан. Чон ортузунче кирер, оларның ортузунга суртаал ажылын чорудар апаар. Ынчан чагыдылга хей болур ужурлуг.

Байдал мындыг янзылыг турда, Бай-Тайга кожуун чагыргазы (даргазы Д.Ш.Д. Хертек) чагыдылга ажылынче кичээнгеи база углап, оларга дузалажып, бодунуң чагыргазының адаанда турар албан черлериниң, организацияларның дээштиг хем-чеглерни алырын амыдырал негеп келген-дир.

А чагыдылга кожуунда ам-даа уламчылавышаан.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Тээли суур.

ШОКАР МЕДЭЭЛЕР

каннар.

Ажыг-Суг аржаанынче баштайгы рейс

Республиканың культура ажилдакчыларының профэвилели ажилдакчыларынга каддын экижидип, дыштанып алырынга дуза кылдыр бо чайын Тываның аржаанарынче дыштанып алыр күзелдиг ажилдакчыларынга аржаанарга чедип алыры-биле дузалаар. Июль 15-те Ажыг-Суг аржаанынча баштайгы бөлүктү чедирер.

230 өөреникчи дыштанган

Каа-Хем кожууннуң школачылары 1-ги сезонда 165 кижидыштанган. 2-ги сезонда хундүскү, күш-ажыл болгаш кадыкшылга лагерьлеринде нитизи-биле 230 өөреникчи хаара туттунган.

3-кү ээлчег июль айның 17-ден эгелээр. Терлиг-Хая сумунуң кадыкшылга лагеринге 15, Баян-Колдуң чайлагга 30, Шамбалыгының кадыкшылга лагеринге 30, "Челээшке" 28 өөреникчилер дыштаныры көрдүңген. Хундүскү лагерьлерге 50 школачылар хаара туттунар.

КҮЗЕЛДИГЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Июль 12-де Барың-Хемчик кожуунга "ХЕМЧИКТИҢ СЫЛДЫЗЫ" солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы болур. Эгелээри 13 шакта. Болур чери: Чүргүй-оол аттыг парк.

Күзелдиглерни чалап тур.

"Хемчиктин сылдызы" солуннуң коллективи.

КИНО

"Найырал": 14-16 июля "Подземелье драконов" (США, фантастика) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40.

Видеозал: "Ремесло ведьм" (США, ужасы) 10.10, 12.00, 13.50, 15.40, 17.30, 19.20.

17 июля "Подземелье драконов" 10.00, 12.10, 14.20. "Слезы солнца" (США, ужасы) премьеры 17.00.

Видеозал: "Мою жену зовут Морис" (Франция, комедия) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00.

18 июля "Слезы солнца" (США, ужасы) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40.

Видеозал: "Мою жену зовут Морис" 10.10, 12.00, 13.50, 15.40, 17.30, 19.20.

19, 20 июля "Слезы солнца" (США, ужасы) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40.

Видеозал: "Новые муравьи в штанах" (Германия, комедия до 16 лет) 10.10, 11.50, 13.30, 15.10, 16.50, 18.30.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистиң ававыс Өнермаа Анзатовна Чимит-Доржуну сөөкү орукче үдежип, кадыдалывысты үлешкен, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Сүт-Хөл кожууннуң өөредилге килдизиниң, Кызыл кожууннуң суд чериниң, Кызылдың №1 профтехучилищезиниң коллективтеринге, дөргүл-төрелдеривиске, ававыстың эш-өөрүңге, таныыр болгаш чок кижилеринге четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Ажы-төлу.

ШЫН
e-mail: shyn@tuvva.ru
Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6747. Чагыг 78.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БО ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН-1701008465; коррсч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүттөлүшүн Тыва девискээр эргелелинге бүрүттөткүңен.
Бүрүттөткүңен дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтедизиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айгыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылганы дээш авторлар боттары харылаар.